

Artykuł naukowy

Jasne i ciemne karty w dziejach Cerkwi prawosławnej w II Rzeczypospolitej

Light and dark pages in the history of the Orthodox Church in the Second Polish Republic

Antoni Mironowicz

Katedra Teologii Prawosławnej, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok, Polska

 0000-0001-7856-2191

 amir@uwb.edu.pl

Abstract: The article presents light and dark pages in the history of the Orthodox Church in the Second Polish Republic. The positive pages in the history of the Orthodox Church in the Second Polish Republic include the normalization of the legal status of the Orthodox Church in the Polish state. Autocephaly accelerated the process of fully shaping the church organizational structure at the diocesan, deanery and parish levels. The Orthodox Church in the Second Polish Republic could boast of a high level of development of monasticism and church education. After the announcement of the establishment of an independent church structure, the activities of the Orthodox military chaplaincy in the Second Polish Republic began to develop. We must also remember about the negative phenomena in the history of the Orthodox Church in the Second Polish Republic, such as: revindication processes, illegal seizure and demolition of Orthodox religious buildings, neo-union, proselytism by the Roman Catholic Church and the treatment of Orthodox Christians by state authorities as second-class citizens.

Streszczenie: Artykuł przedstawia jasne i ciemne karty w dziejach Cerkwi prawosławnej w II Rzeczypospolitej. Do pozytywnych kart w dziejach Cerkwi prawosławnej w II Rzeczypospolitej należy zaliczyć unormowanie stanu prawnego Cerkwi prawosławnej w państwie polskim. Autokefalia przyspieszyła proces pełnego ukształtowania cerkiewnej struktury organizacyjnej na szczeblu diecezjalnym dekanalnym i parafialnym. Cerkiew w II Rzeczypospolitej mogła się poszczycić wysokim poziomem rozwoju monastycyzmu i szkolnictwa cerkiewnego. Po ogłoszeniu ustanowienia niezależnej struktury cerkiewnej doszło do rozwoju działalności prawosławnego duszpasterstwa wojskowego w II Rzeczypospolitej. Za satysfakcjonującą należy uznać rolę prawosławnej prasy w II Rzeczypospolitej. Trzeba pamiętać i o również o negatywnych zjawiskach w dziejach Cerkwi prawosławnej na terenie II Rzeczypospolitej jak: procesy rewindykacyjne, bezprawne zajmowanie i burzenie prawosławnych obiektów sakralnych, neounię, prozelityzm stosowany przez Kościół rzymskokatolicki i traktowanie prawosławnych przez władze państwowe jako obywateli drugiej kategorii.

Keywords: Orthodox Church, Second Polish Republic, autocephaly

Słowa kluczowe: Kościół prawosławny, II Rzeczypospolita, autokefalia

Cite this article: Mironowicz, A., (2024). Jasne i ciemne karty w dziejach Cerkwi prawosławnej w II Rzeczypospolitej. *Elpis*, 26: 17-26.

Cytowanie: <https://doi.org/10.15290/elpis.2024.26.02>

Licencja: Copyright (c) 2024 Antoni Mironowicz

Wstęp

Dzieje Kościoła prawosławnego na ziemiach polskich są ściśle związane z losami państwa i jego polityką wyznaniową. Lata 1918–1939 były okresem, kiedy Cerkiew znalazła się ponownie, po okresie zaborów, w strukturach kraju. Trudno jest jednoznacznie ocenić jej położenie w kontekście zmieniającej się wewnętrznej sytuacji prawnej, zniszczonej struktury organizacyjnej, zmniejszającej się liczby parafii i duchowieństwa, migracji ludności po pierwszej wojnie światowej i powrotu wielu z „bzieństwa” z byłych terenów Imperium Rosyjskiego do Polski, niestabilnej sytuacji kanonicznej, a także antyprawosławnej polityki władz II Rzeczypospolitej. Dynamiczne zmiany zachodzące wokół Kościoła prawosławnego niszczyły jego tradycję, zmieniały obrzędowość i rolę w życiu społecznym. Duchowieństwo i wierni musieli stanąć przed nowymi wyzwaniem w odmiennych warunkach społeczno-politycznych. W okresie II Rzeczypospolitej prawosławia nie wspierał już autorytet władzy, było ono natomiast utożsamiane z konfesją niedawnego zaborcy. Rewolucja społeczno-ustrojowa w Rosji Radzieckiej osłabiła pozycję patriarchatu moskiewskiego, który nadał Kościołowi

prawosławnemu w Polsce autonomię, a kierownictwo nad nim powierzył lokalnemu soborowi biskupów z egzarchą o uprawnieniach metropolity. W latach 1918-1939 Kościół prawosławny w granicach Rzeczypospolitej liczył ponad cztery miliony wiernych i był podzielony na siedem diecezji. Władze polskie z jednej strony dążyły do ustanowienia niezależnej od Moskwy struktury cerkiewnej, z drugiej zaś ograniczały liczbę parafii prawosławnych i rolę Cerkwi w społeczeństwie (Papierzyńska-Turek, 1980; Papierzyńska-Turek, 1989; Mironowicz, 2005; Mironowicz, 2006; Mironowicz, 2018; Pawluczuk, 2007; Borkowski, 2015; Nikolskij, 1983; Smolič, 1999; Cypin, 1997; Kas'ák, 1956; Svitič, 1959; Svitič, 1997; Martos, 1966; Kupranec', 1974; Ogiênko, 1942; Kartašev, 1959; Kosonocki, 1939; Langrod, 1931; Łotocki, 1932; Nikolaev, 1927; Woliński, 1936; Świątkowski, 1939). Odpowiedź na pytanie o pozytywne i negatywne fakty w dziejach prawosławia na terenie II Rzeczypospolitej wymaga całościowego spojrzenia na politykę państwa wobec Cerkwi w latach 1918-1939.

1. Pozytywne karty w historii Cerkwi prawosławnej w II Rzeczypospolitej

Do pozytywnych procesów należy zaliczyć unormowanie się stanu prawnego Kościoła prawosławnego w państwie polskim. Co prawda stan ten, powstały na mocy Przepisów Tymczasowych z 1922 r. i dekretu Prezydenta RP z 1938 r. nie zadawał ani władz państwowych, ani cerkiewnych, jednak można go uznać za ważny element na drodze budowania osobowości prawnej Cerkwi. Dekret stwierdził autokefaliczność Kościoła prawosławnego w Polsce oraz pozwalał na jego swobodne rządzenie się w granicach ustawodawstwa państwowego. Głową Kościoła, jego naczelnym zarządcą i przedstawicielem był metropolita, będący jednocześnie arcybiskupem diecezji warszawskiej i archimandrytą Ławry Poczajowskiej. Organem najwyższym, regulującym sprawy Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, był sobór generalny, składający się z biskupów oraz przedstawicieli duchowieństwa i świeckich. Sobór generalny mógł zmienić ustrój Kościoła prawosławnego z dominującego w latach 1918–1938 ustroju synodalno-konsystorskiego, w którym naczelną władzę posiadał synod biskupów, na ustrój soborowy, oparty na zasadach wybieralności episkopatu i dziekanów z czynnym głosem przedstawicieli wiernych. Następnym organem był sobór biskupów. Jego organem wykonawczym zaś synod biskupów z przewodniczącym – metropolitą, a także z biskupem wojskowym i dwoma biskupami diecezjalnymi (Krasowski, 1988, 173-175; Kiryłowicz, 1985, 59, 77-79; Papierzyńska-Turek, 1989, 184-191; Winiarczyk-Kossakowska, 2004, 75-79; Mironowicz, 2005, 118-121; Mironowicz, 2006, 550-552).

Drugi pozytywny proces to uregulowanie statusu wewnętrznego Cerkwi. „Statut wewnętrzny Świętego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” uszczegóławiał kompetencje metropolity, soboru generalnego, soboru biskupów i synodu biskupów. Ponadto określał zasady funkcjonowania zarządów diecezjalnych, dekanatów, parafii, bractw, duszpasterstwa wojskowego i działalność misyjną oraz normował sprawy związane z nauczaniem religii i sądownictwem kościelnym. Statut zawierał wiele załączników, takich jak: „Ordynacja wyborcza do Soboru Elekcyjnego i zgromadzenia predelekcyjnego”, „Ordynacja wyborcza do Soboru Generalnego”, „Regulamin Soboru Generalnego”, „Przepisy o Głównej Komisji Kontrolującej”, „Statut zebrań diecezjalnych”, „Regulamin Diecezjalnej Komisji Rewizyjnej”, „Statut parafialny” (*Statut wewnętrzny*, 1939; Papierzyńska-Turek, 1989, 183-184).

Jasną kartą Cerkwi było uchwalenie ustawy z 23 czerwca 1939 r. o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła prawosławnego, tak długo oczekiwanej w okresie międzywojennym. Jej postanowienia oparto na założeniu uznania stanu posiadania Kościoła z 19 listopada 1938 r., jeżeli to posiadanie było faktyczne i zgodne z rozporządzeniem Komisarza Generalnego z 22 października 1919 r. Za własność Kościoła uznano wszystkie nieruchomości objęte zarządem państwowym lub przejęte przez państwo na podstawie ustawy z 17 grudnia 1920 r., jeśli 19 listopada 1938 r. znajdowały się za wiedzą i bez sprzeciwu władz państwowych w faktycznym władaniu osób prawnych Kościoła prawosławnego. Kościołowi pozostawiono ponad 52 200 ha gruntów ze 146 000 ha jakie posiadał przed ogłoszeniem dekretu z 16 grudnia 1918 r. (Krasowski, 1988, 176; Kiryłowicz, 1985, 82, 77-79; Papierzyńska-Turek, 1989, 193; Mironowicz, 2018, 69-69). Jak na ironię unormowaniu spraw prawno-majątkowych w 1938 r. towarzyszyło zlikwidowanie 127 prawosławnych obiektów sakralnych na Chełmszczyźnie i Podlasiu.

Do wewnętrznej stabilizacji organizacyjno-kanonicznej Kościoła prawosławnego w Polsce i pojawienia się szansy na przyspieszenie prac nad ustawami określającymi położenie prawne i majątkowe przyczyniło się wspomniane wyżej ustanowienie niezależnej struktury cerkiewnej na zasadzie autokefalii. Akt z 13 listopada 1924 r. uznawał Kościół prawosławny w Polsce jako: autokefaliczny, patriarchalny i synodalny (Langrod, 1931, 96-99; Łotocki, 1932, 133-210; Zyzykin, 1931, 5-61; Krasowski, 1988, 126-127; Svitič, 1959; 131-137;

Papierzyńska-Turek, 1989, 129-130; Mironowicz, 2005, 108-110; Mironowicz, 2006, 540-541; Borkowski, 2015, 119-124). Ogłoszenie autokefalii opierało się na uchwałach poszczególnych Kościołów prawosławnych, przy braku zgody patriarchatu moskiewskiego. Posunięcia te były uzasadnione impasem w kwestii normalizacji spraw wewnętrznych w Rosyjskim Kościele Prawosławnym i chaosem w nim panującym, wywołanym polityką wyznaniową bolszewików.

Równie pozytywne jak ustalenie autokefalii było pełne ukształtowanie się cerkiewnej struktury organizacyjnej na szczeblu diecezjalnym (eparchie: warszawsko-chełmska, grodzieńsko-nowogródzka, wołyńska, wileńsko-lidzka, polesko-pińska), dekanalnym i parafialnym oraz zapewnienie pełnej obsady duchownymi wszystkich szczebli. Według oficjalnych danych statystycznych Kościoła prawosławnego w końcu 1938 r. obejmował 1 metropolię, 5 diecezji, 2 seminaria duchowne z 202 alumnami, Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, 340 dekanatów, 1 160 parafii i 1 792 duchownych (Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce, 1938, 1; 1939, s. 6–7; Prawosławne Archiwum Metropolitarne, RVI–3B, nr 1308; Urban, 1995, 16; 1996, 20–21; 1996, 11–21; Kas'ák, 1956, 68-69; Mironowicz, 2005, 122-124; Mironowicz, 2006, 553-554).

Cerkiew w II Rzeczypospolitej może poszczycić się wysokim poziomem rozwoju monastycyzmu. Według najnowszych ustaleń badaczy, w 1936 r. na terenie państwa polskiego było 14 klasztorów męskich z 231 zakonnikami i 5 żeńskich z 288 zakonnice. Największą liczbę zakonników posiadała Ławra Poczajowska i monaster zahajecki. Pozostałe monasterie skupiały od 10 do 25 mnichów, np. dermański miał ich 25, żyrowicki, krzemieniecki i mielecki – od 10 do 20, pozostałe – około 10 mnichów. Z klasztorów żeńskich najliczniejszy był monaster w Korcu, następnie w Obycz, Zimnem (52 zakonnice), Grodzie i Wilnie. Monasterie funkcjonowały jako ośrodki pątnicze i centra duchowne w swych diecezjach, prowadziły szeroką działalność oświatową, charytatywną i gospodarczą (Pravoslavnye russkie obiteli, 1913; Mironowicz, 1999, 357-364; Mironowicz, 1998; Żiluk, 1996, 18-24; Smolič, 1999; 280-321; Cinkalovs'kij, 1984, 237; Cinkalovs'kij, 1975; Pawluczuk, 2001, 237-249; Pawluczuk, 2007). Na przykład dobre zaplecze materialne posiadał monaster Zmartwychwstania Pańskiego w Korcu. Otoczony murem miał na swym terenie dwie cerkwie, piekarnię, młyn, pracownię tkacką i szewską, sierociniec dla kilkanaściorga dzieci, szkołę gimnazjalną oraz ambulatorium. Przy monasterze funkcjonowało gospodarstwo rolne (72 ha własnej ziemi) i pasieka. Do klasztoru należało też kilka świątyń w pobliskich wsiach, a na jego terenie przechowywano cudowną ikonę Matki Bożej (Prawosławne Archiwum Metropolitarne w Warszawie, R IV–4A, nr 1734; Pawluczuk, 2001, 241–242).

Największym ośrodkiem monastycznym w II Rzeczypospolitej, odgrywającym najważniejszą rolę w życiu duchowym ludności prawosławnej, była Ławra Zaśnięcia NMP w Poczajowie, słynąca z cudownej ikony Matki Boskiej i relikwii św. Hioba, a także odcisniętego na kamieniu rzekomego śladu stopy Matki Bożej. W okresie międzywojennym Ławra posiadała trzy cerkwie i sześć kaplic. Pod soborną cerkwią Zaśnięcia NMP znajdowała się druga – św. Hioba, z pieczarą, w której zostały ulokowane relikwie świętego. Klasztor posiadał własną drukarnię, księgarnię, aptekę, szpital, pracownię ikonograficzną, zakład ślusarski i ciesielski, fabrykę świec, piekarnię, pocztę, bank, prowadził też siedmioklasową szkołę powszechną i sierociniec. Dochody Ławry stanowiła sprzedaż wyprodukowanych przez zakonników towarów, środki pozyskane z dzierżaw gruntów i budynków, datki wiernych, a także sprzedaż energii elektrycznej dla miasta Poczajowa. Jedną trzecią dochodów przekazywano metropolii, natomiast pozostałe środki szły na utrzymanie mnichów, Świętego Synodu, dermańskich szkół duchownych, seminarium duchownego w Krzemieńcu, działalność charytatywną i oświatowo-kulturalną. Inne monasterie również były zobowiązane do finansowego wspierania wymienionych instytucji cerkiewnych, ale w mniejszym wymiarze. W monasterze poczajowskim odbywały się sobory lokalne duchowieństwa prawosławnego, którym przewodniczył metropolita. W 1922 r. patriarcha moskiewski Tichon nadał Ławrze Poczajowskiej prawo stauropigii, ale faktu tego nie uznało Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) oraz metropolita warszawski, sprawujący bezpośrednią jurysdykcję nad monasterem i będący jego formalnym przełożonym. Do Ławry należały skity św. Ducha i św. Jerzego. Przy tym drugim prowadzono sierociniec. Ławra posiadała też filie w Bielowie i Zdołbunowie (Teodorovič, 1939, 38-42; Pawluczuk, 2001, 238–239, 246–247; Pawluczuk, 2013).

W pierwszych latach II Rzeczypospolitej doszło do reaktywowania w jej granicach wielu istniejących przed 1915 r. bractw cerkiewnych i innych prawosławnych organizacji świeckich, które prowadziły działalność oświatową, wydawniczą i kulturalną. W październiku 1921 r. przedstawiciele bractw wzięli udział w zjeździe duchowieństwa w Ławrze Poczajowskiej, na którym zaprotestowano przeciwko ingerencji władz państwowych w sprawy wewnętrzne Cerkwi. Ważną rolę w życiu Kościoła prawosławnego odgrywało bractwo Podniesienia św. Krzyża w Łucku, św. Mikołaja w Bydgoszczy, św. Mikołaja w Toruniu, św. Michała Archanioła w Równem

na Wołyniu, św. Eliasza w Dubnie, św. św. Cyryla i Metodego w Ostrogu, św. Zofii w Grodnie, Białoruskie Prawosławne Bractwo św. Trójcy w Wilnie, św. Jana Klimaka w Warszawie. Działalność tego ostatniego bractwa była możliwa dzięki finansowemu wsparciu Prawosławnego Metropolitalnego Towarzystwa Dobroczyńnego w Warszawie. Wszystkie organizacje brackie, bez względu na posiadany status prawny, odwoływały się do tradycji bractw cerkiewnych w dawnej Rzeczypospolitej (Mironowicz, 2008, 61-64; Mironowicz, 2003, 170-177; Mironowicz, 2005, 165-166; Mironowicz, 2006, 597-598), a zadaniem priorytetowym była dla nich obrona prawosławia i stanu posiadania Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej.

Kolejna pozytywna karta w historii Cerkwi tego okresu to rozwój szkolnictwa. Po odzyskaniu niepodległości hierarchia cerkiewna już w 1919 r. doprowadziła do wznowienia pracy dwóch seminariów duchownych: w Wilnie i Krzemieńcu (Papierzyńska-Turek, 1989, 280-281; Mironowicz, 2002, 32-22; Mironowicz, 2005, 167-168; Pawluczuk, 2002, 162-163; Malesza, 1993, 114-115), a ich absolwenci mogli zostać przyjęci do wspomnianego wyżej Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. W Ławrze Poczajowskiej metropolita Dionizy Waledyński założył szkołę duchowną dla dzieci duchownych, a w klasztorach w Jabłecznej i Krzemieńcu szkoły dyrygentów chórów cerkiewnych.

Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego w okresie międzywojennym odgrywało w procesie edukacji kadry duchownej w Cerkwi szczególną rolę. Rozpoczęło działalność 8 lutego 1925 r. pod kierownictwem metropolity ks. prof. Dionizego (Waledyńskiego) i jego zastępcy – prof. Iwana Ohijenko. Pracownikami zostali wybitni specjaliści z zakresu historii, teologii i dogmatyki Kościoła prawosławnego. Oprócz dwóch już wymienionych byli to: prof. Bazyli Bidnow, ks. archimandryta prof. Grzegorz Peradze, prof. Mikołaj Arsieniew, ks. archimandryta prof. Hilarion Basdekas, prof. Michał Zyzykin, bp prof. Aleksander Zotos, prof. Aleksander Łotocki, prof. Sergiusz Kisiel-Kisielewski, dr Aleksander Łapiński, dr Włodzimierz Kułakow, dr Justyn Moisescu. Niektórzy z nich to absolwenci rosyjskich akademii duchownych w Kazaniu (Waledyński), Kijowie (Bidnow i Łotocki), Moskwie (Kułakow) i Petersburgu (Basdekas). Stworzenie tak znakomitej kadry umożliwiła też pomoc innych Kościołów prawosławnych – Kisiel-Kisielewski, wybitny hebraista i znawca Starego Testamentu oraz Moisescu, późniejszy metropolita mołdawski i patriarcha rumuński, to delegowani przez Prawosławny Kościół Rumuński, z Kościołem konstantynopolitańskim byli zaś związani Zotos i Basdekas. Studium Teologii Prawosławnej UW przejęło więc dobre tradycje akademii teologicznych z Rosji oraz szkół teologicznych z Rumunii. Uniwersyteckiego ducha Europy Zachodniej z kolei reprezentowali: Peradze – absolwent wydziału teologii protestanckiej w Berlinie, i Basdekas – z Uniwersytetu Oxfordzkiego (a także Petersburskiej Akademii Duchownej) (Lenczewski, 1992, 38-65; Mironowicz, 2006, 602-603; Sawicki, 2018, 44-53). Przygotowanie wykładowców Studium wpłynęło na kierunki i metody badań naukowych oraz charakter kształcenia. Wśród wielu znamienitych duchownych i pracowników naukowych, którzy do 1939 r. zdobyli dyplomy tej warszawskiej uczelni znaleźli się m.in.: Jerzy Szretter, późniejszy metropolita warszawski Tymoteusz; Borys Borysiewicz, arcybiskup Cyprian, władca Amerykańskiego Kościoła Prawosławnego; Mitrofan Gutowski, późniejszy biskup Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (Mironowicz, 2002, 35-36; Mironowicz, 2018, 143-144; Mironowicz, 2022, 74-92). Absolwenci Studium Teologii Prawosławnej stanowili obsadę wielu kościołów prawosławnych. Można powiedzieć, że wielkim osiągnięciem Cerkwi w tamtym okresie był wysoki poziom intelektualny, duchowy i kulturowy kapłanów, dobrze przygotowanych do pracy przez uczelnie i seminaria w Polsce i zagranicą.

Pozytywnie należy ocenić powołanie i działalność prawosławnego duszpasterstwa wojskowego w II Rzeczypospolitej. Zadaniem Głównego Urzędu Duszpasterstwa Wyznania Prawosławnego było nadzorowanie pracy duszpasterskiej kapelanów, opieka religijna nad żołnierzami wyznania prawosławnego, koordynowanie katechizacji wśród nich, dbanie o cmentarze i groby wojskowych, zaopatrzenie duchowieństwa i świątyń w niezbędne utensylia cerkiewne i literaturę religijną, prowadzenie ksiąg metrykalnych oraz opracowywanie danych statystycznych odnośnie do swoich wiernych. Naczelnym kapłanem prawosławnym do 1935 r. był ks. Bazyli Marzysz, a po nim ks. Szymon Fedoreńko. W 1938 r. władze polskie ostatecznie wyraziły zgodę na powołanie prawosławnego biskupa polowego, wybranego przez hierarchię prawosławną i mianowanego przez ministra. Biskup ten miał kierować prawosławnym duszpasterstwem wojskowym w Wojsku Polskim (Wróblewski, 1996, 104-105; Waszkiewicz, 2000, 136-139; Odziemkowski, 1998; Odziemkowski, Frątczak, 1996; Mironowicz, 2005, 172-174; Mironowicz, 2018, 146-151).

Za satysfakcjonującą należy uznać rolę prawosławnej prasy w II Rzeczypospolitej. Czasopiśmiennictwo to opierało się na obowiązującym prawie prasowym i odgrywało ważną rolę w kształtowaniu świadomości religijnej wiernych, stanowiło także pomoc w zwalczaniu analfabetyzmu (w województwach wschodnich

dotyczył on, co drugiego mieszkańca wsi i co szóstego mieszkańca miasta). W okresie międzywojennym ukazało się ponad 40 pism związanych z Kościołem prawosławnym i jego wiernymi, zróżnicowanych pod względem problematyki, charakteru (organy urzędowe, pisma społeczno-religijne, periodyki teologiczno-naukowe, religijne czasopisma dla dzieci, biuletyny), rodzaju publikacji (kalendarze, roczniki, półroczniki, kwartalniki, miesięczniki, dwutygodniki, tygodniki), języka (rosyjski, ukraiński, białoruski, polski). Wydawano je w kilku ośrodkach, z dominującą pozycją Warszawy, gdzie wychodziły 24 tytuły, co stanowiło blisko 60% wszystkich pism prawosławnych. Fakt ten świadczy o znacznej centralizacji działalności wydawniczej i podporządkowaniu prasy prawosławnej jednemu ośrodkowi dyspozycyjnemu. Pozostałe tytuły ukazywały się w Grodnie (2 tytuły), Wilnie (5), Krzemieńcu (2), Lwowie (1), Włodzimierzu Wołyńskim (1), Tomaszowie Lubelskim (1) i Łucku (2). Najwięcej było czasopism rosyjskojęzycznych – 12, potem ukraińskich – 10, polskich – 8, białoruskich – 5. Od 1935 r. wychodziło jeszcze wielojęzyczne czasopismo „ЕЛПИС” („Elpis”). Wydawnictwa w języku rosyjskim były związane przede wszystkim z ośrodkiem metropolitalnym. Jeden z pierwszych tytułów to „Вестник православной митрополии в Польше”, dwutygodnik będący organem urzędowym synodu biskupów (Kuryłowicz, 2000, 134–147; Choiński, 1993, 146–151; Iwaniuk, 2004, 212–224; Traczuk, 1992, 261–289; Romanuk, 1998, 83–85; Mironowicz, 2005, 194–198; Mironowicz, 2004, 271–286; Mironowicz, 2010, 479–488; Mironowicz, 2012–2013, 348–354). Wobec trudności w utrzymaniu bliskich kontaktów władz cerkiewnych z duchowieństwem prasa prawosławna ułatwiała też oddziaływanie hierarchów. Kształtowała świadomość religijną wyznawców Kościoła prawosławnego, jednak odgrywała ważną rolę nie tylko duszpasterską, lecz także informacyjną i edukacyjną.

2. Ciemne karty w historii Cerkwi prawosławnej w II Rzeczypospolitej

Za ciemne karty należy uznać proces rewindykacji, bezprawne zajmowanie i burzenie prawosławnych obiektów sakralnych oraz cmentarzy, neounię, prozelityzm stosowany przez Kościół rzymskokatolicki i traktowanie prawosławnych przez władze państwowe jako obywateli drugiej kategorii.

Akcja rewindykacyjna wobec Kościoła prawosławnego po raz pierwszy została przeprowadzona w latach 1918–1924. O skali tego zjawiska świadczy sytuacja na terenie województwa lubelskiego. Przed pierwszą wojną światową było tam około 400 cerkwi, z których do 1922 r. 154 wyświęcono na kościoły, 7 zabrano na cele kulturalne, 35 zostało zniszczonych w czasie wojny, 164 pozostawało zamkniętych, a jedynie 40 było czynnych jako placówki parafialne lub filialne (Papierzyńska-Turek, 1989, 325–326, 335–342, 392–393; Krasowski, 1988, 143–145, 148–149; Svitič, 1997, 92–96; Mirónoitz, 2013, 5–16; Mironovič, 2016, 49–68; Mironowicz, 2004, 86–87). Drugi okres procesów rewindykacyjnych nastąpił w 1929 r. Formalnym powodem ich wszczęcia przez episkopat rzymskokatolicki było postanowienie Sądu Najwyższego w Warszawie w sprawie przerwania przedawnienia roszczeń o odzyskanie mienia utraconego w czasie zaborów. Biskupi łacińscy (wileński – Romuald Jałbrzykowski, łucki – Adolf Szelażek i piński – Zygmunt Łoziński) złożyli w sądzie 614 pozwów przeciwko instytucjom reprezentującym Kościół prawosławny, głównie konsystorzom w Krzemieńcu, Pińsku, Wilnie i Grodnie. Były to równocześnie 32 pozwy przeciwko skarbowi państwa oraz 109 pozwów przeciwko instytucjom i osobom prywatnym. Biskupi łacińscy żądali zwrotu cerkwi, budynków parafialnych i majątków ziemskich, które należały do katolików obydwu obrządków – łacińskiego i grekokatolickiego. Wiele pozwów dotyczyło cerkwi w miejscowościach, w których nawet nie było katolików. Procesy toczyły się w sądach do końca 1933 r. W ich wyniku i wskutek bezprawnego przejmowania świątyń przez władze państwowe i Kościół rzymskokatolicki Cerkiew prawosławna w latach 1918–1933 straciła około 500 obiektów sakralnych, w tym 346 na Chełmszczyźnie i Podlasiu (z tego 137 wyświęcono na katolickie, 104 zamknięto, 91 zniszczono) (Kosonockyj, 1930, 8–12; Krasowski, 1988, 156–157; Pelica, 2007, 238–260; Grzesiak, 2010, 433–461; Papierzyńska-Turek, 1989, 351–352, 393–394). Trzeci okres rewindykacji dokonał się w latach 1937–1939 i polegał głównie na burzeniu cerkwi trwającym przez cały okres II Rzeczypospolitej. Niszczono te świątynie, które symbolizowały panowanie carskie, w tym sobór na Placu Saskim w Warszawie, sobór św. św. Cyryla i Metodego w Chełmie i sobór Zmartwychwstania Chrystusa w Białymstoku. Akcja ta miała charakter żywiołowy, często irracjonalny. Dopiero w 1938 r. w ramach akcji rewindykacyjno-polonizacyjnej powstał specjalny program wyburzania cerkwi zainicjowany przez czynniki rządowe. Akcją tę, obejmującą często świątynie służące nawet kilku tysiącom wiernych, przeprowadzono – w atmosferze wrogości do prawosławia – od połowy maja do połowy lipca 1938 r. Robiła to lokalna administracja i komitety koordynacyjne przy pomocy wojska (m.in. saperów) oraz policji. Wykorzystywano też młodzież, więźniów i brygady robotnicze. Na ludność prawosławną wywierano wówczas naciski administracyjne i materialne, szantażowano ją i zastraszano. W latach

1937–1938 na terenie województwa lubelskiego, według relacji wojewody Jerzego de Tramencourta, zburzono i zlikwidowano 127 prawosławnych obiektów sakralnych, a w Szचेbrzeszynie pozostawiono zrujnowaną cerkiew. Kościół katolicki w tym czasie przejął w użytkowanie 8 świątyń prawosławnych. Na całym tym obszarze pozostała – obroniona przez miejscową społeczność prawosławną – tylko jedna cerkiew, którą lokalne władze zamierzały przekazać Kościołowi katolickiemu (Mironowicz, 2014, 405–420; Mironowicz, 2006, 569–570; Pelica, 2007, 261–287; Papierzyńska-Turek, 1989, 360–369; Svitič, 1959; 227–234; Kania, 1989, 50–51; Mysłek, 1987, 166–183). Przy decyzjach o burzeniu świątyń prawosławnych nie kierowano się żadnymi zasadami. Zlikwidowano np. cerkwie wybudowane po zniesieniu unii brzeskiej, a nawet 20 świątyń wzniesionych po 1918 r. na podstawie zezwolenia władz polskich. Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych osłabiły pozycję Cerkwi, albowiem ograniczyły jej działalność duszpasterską i stworzyły dogodne warunki do konwersji wyznaniowej, będącej głównym celem polityki władz państwowych. Z uwagi na brak świątyń i parafii wielu prawosławnych zaczęło uczęszczać na nabożeństwa rzymskokatolickie. Z drugiej strony zagrożenie stanu posiadania Cerkwi doprowadziło do zbliżenia części wiernych i duchowieństwa z hierarchią cerkiewną.

W ocenie badaczy sytuacji Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej ciemną kartą była nowa polityka wschodnia Watykanu. Katolicy biskupi polscy przygotowali plany działalności misyjnej wśród ludności prawosławnej, zainicjowane przez biskupa podlaskiego Henryka Przeździeckiego, który dążył do zorganizowania w Polsce Kościoła katolickiego obrządku bizantyjsko-słowiańskiego. 21 stycznia 1924 r. papież Pius XI udzielił temu biskupowi pełnomocnictwa do zakładania parafii neounickich tam, gdzie ludzie sobie tego zażyczą. Pełnomocnictwa te objęły wszystkie łacińskie diecezje kresowe: lubelską, łucką, pińską i wileńską. Tereny wymienionych diecezji i biskupstwo podlaskie stały się obszarem prozelitycznych działań unijnych. Było to jednocześnie opowiedzenie się papieża po stronie tych polskich biskupów łacińskich, którzy żądali, aby od przeprowadzanych działań odsunąć duchowieństwo greckokatolickie na Wołyniu, Podlasiu, Wileńszczyźnie, Polesiu i Lubelszczyźnie, uważając, że obrządek greckokatolicki jest powiązany z ukraińskim ruchem narodowym i zawiera w sobie wiele naleciałości łacińskich, co może znacznie utrudnić pracę misyjną wśród społeczności prawosławnej. Nowy obrządek bizantyjsko-słowiański polegał na pozostawieniu pełnej obrzędowości Cerkwi wschodniej oraz na równoczesnym uznaniu papieża za głowę Kościoła, dodaniu *filioque* [łac. *i syna*] do symbolu wiary oraz wprowadzeniu do kalendarza liturgicznego kilku świąt katolickich. W ten sposób synodalny obrządek rosyjski został dostosowany do dogmatyki katolickiej. Zachowano liturgię w języku cerkiewno-słowiańskim, a kazania w zależności od sytuacji głoszone w językach narodowych: rosyjskim, ukraińskim, białoruskim lub polskim. Nie zmieniano wyglądu wewnętrznego świątyń i szat liturgicznych duchowieństwa.

Przygotowanie kleru odbywało się na studiach teologicznych w kolegiach zakonnych w Pińsku, Lublinie, Krakowie i Rzymie. W 1931 r. w budynkach byłego seminarium dubieńskiego zostało założone finansowane przez Rzym Papieskie Seminarium Duchowne. Programy nauczania dostosowano do potrzeb neounii. Działalnością misyjną wśród prawosławnych zajęli się przedstawiciele odłamów zakonnych posługujących się rytym wschodnim: jezuitów – z ich inicjatywy utworzono placówkę neounicką w Albertynie koło Słonimia, a także kapucynów, marianów, oblatów, bazylianów, redemptorystów i studytów, ponadto księża konwertytów z prawosławia na katolicyzm (Waszkiewicz, 1998, 128–129; Rzemieniuk, 1999, 57; Mironowicz, 2006, 11–16; Pelica, 2007, 121–183; Grzesiak, 2010, 410–431; A. Mironovič, 2013, 64–72; Łomacz, 1980, 95–103). Ruch neounicki zaostriżył stosunki Kościoła prawosławnego z rzymskokatolickim i z państwem. Hierarchia cerkiewna traktowała neounię jako zagrożenie dla swego stanu posiadania i ostro zaprotestowała wobec działalności jezuitów w Albertynie. Prasa prawosławna nazywała neounitów zdrajcami, a całą akcję – bezprawną. Wierni Cerkwi pozostawali nieufni wobec neounickiego kleru, uważając, że upodabniają się do prawosławnych jedynie zewnątrz. Traktowano ich jako ukrytych „papistów”, swoich duchownych zaś – jako obrońców prawosławia. Raporty konsystorza informujące metropolitę o liczbie neounitów pokazywały, że ludność prawosławna zdecydowanie odrzuciła nowe wyznanie.

Wszystkie wyżej wymienione zjawiska i procesy w istotny sposób wpłynęły na sytuację prawno-kanoniczną Cerkwi, jej strukturę organizacyjną i życie wewnętrzne. Pod względem liczebności prawosławni nadal byli drugą grupą wyznaniową w Polsce. Według oficjalnych źródeł 1 stycznia 1939 r. na terytorium kraju mieszkało ich 4 195 000, co w porównaniu ze spisem ludności z 1937 r. stanowiło wzrost o 432 500 osób. Większość przebywała we wschodnich regionach państwa. Zwarte skupiska znajdowały się na 37,4% terytorium Polski. Źródła cerkiewne informują, że w 1939 r. na terenie diecezji grodzieńsko-nowogródzkiej mieszkało 660 400 prawosławnych, polesko-pińskiej – 972 600, warszawsko-chełmskiej – 821 200, wileńsko-lidzkiej – 544

600, wołyńskiej – 1 196 200 („Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, 1939, 6–7; Urban, 1995, 12–13; Mironowicz, 2005, 122–124; Mironowicz, 2006, 553–555; Kosonocki, 1939, 6–7; Mysłək, 1987, 142–161). Powyższe dane liczbowe potwierdzają pomnożenie się liczby wiernych wyznania prawosławnego w ostatnich latach II Rzeczypospolitej, i to pomimo akcji rewindykacyjnych i neounickich. Skutki tych akcji rekompensował przyrost naturalny oraz powrót do prawosławia ludności łemkowskiej na Podkarpaciu i ukraińskiej na terenie Małopolski. Prowadzona na tych terenach działalność misyjna Kościoła prawosławnego spowodowała, że powróciło do niego kilka tysięcy ludności wyznania grekokatolickiego.

Podsumowanie

W kontekście pozytywnych i negatywnych kart z historii Cerkwi prawosławnej w II Rzeczypospolitej naturalnym staje się pytanie jaką rolę w jej najnowszych dziejach odegrało ustanowienie autokefalii. Odpowiedź wydaje się być jednoznaczna. Gdyby Cerkiew prawosławna w Polsce nie uzyskała 13 listopada 1924 r. autokefalii czekałaby ją powolna likwidacja i ograniczenie wolności wyznaniowych jej wiernych. Procesy rewindykacyjne, polonizacyjne i dyskryminacyjne odbywałyby się na większą skalę aniżeli były. Po nadaniu autokefalii, przy pomocy czynników rządowych, trudno było traktować prawosławie jako wyznanie obce a nie wyznanie własnych obywateli. Fakt ten w konsekwencji doprowadził do unormowania statusu prawomajątkowego Cerkwi prawosławnej w Polsce oraz ustanowienia jej struktury organizacyjnej. Trzeba pamiętać, że autokefalia z okresu międzywojennego dała podwaliny prawno-kanoniczne Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce powojennej. Nikt dziś nie kwestionuje obecność prawosławia w Rzeczypospolitej jako niezależnej struktury cerkiewnej, cieszącej się powszechnym autorytetem wśród innych Kościołów prawosławnych na świecie.

Bibliografia

Źródła

Źródła rękopiśmienne:

Prawosławne Archiwum Metropolitalne w Warszawie, sygnatury: RVI-3B, nr 1308; R IV – 4A, nr 1734.

Źródła drukowane:

Statut wewnętrzny Świętego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, Warszawa 1939.

„Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, nr 2, 1938; nr 1, 1939; nr 3, 1939; nr 11, 1939.

Literatura

Borkowski, A. (2015). *Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródła do dziejów autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919-1927)*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

Choiński, J. (1993). *Wydawnictwa i prasa prawosławna w Polsce w latach 1918-1939*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk i A. Mironowicz, Warszawa: Wydawnictwo Głównego Urzędu Statystycznego.

Cinkalovs'kij O. (1984). *Stara Volin' i Volins'ke Polissâ, t. I*, Vinnipeg: Wydawnictwo: Institut Doslidiv Volini Nakladom Tovaristva “Volin”.

Cinkalovs'kij O. (1975). *Starovinni pam'âtki Volini*, Toronto: Wydawnictwo: Institut Doslidiv Volini Nakladom Tovaristva “Volin”.

Cypin V. (1997). *Istoriâ Russkoj Cerkvi 1917-1997*, Moskva: Wydawnictwo Spaso-Preobrażenskogo Valaamskiego monastyra.

Grzesiak, K. (2010). *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918-1939*, Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL.

Iwaniuk, W. (2004). *Białoruskie wydawnictwa cerkiewne w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok: Wydawnictwo Instytutu Historii Uniwersytetu w Białymstoku.

- Kania, J. (1989). Rozbiórki cerkwi na Lubelszczyźnie w roku 1938 a stanowisko biskupa Fulmana, [w:] *Chrześcijański wschód a kultura polska*, red. R. Łużny, Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL.
- Kartašev, A. V. (1959). *Očerki po istorii ruskij cerkvi*, t. 2, Paryż: Wydawnictwo Ymca-Press.
- Kas'ák, I. (1956). *Z gistorii Pravaslaunaj Carkvy Belaruskaga narodu*, New York: Wydawnictwo Belaruskaj Centralnaj Rady.
- Kiryłowicz, S. (1985). *Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918-1939*, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Wydawniczy im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego.
- Kosonocki, W. (1939). Liczba i rozmieszczenie ludności prawosławnej w Polsce, „*Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce*”, nr 3 (11).
- Kosonockyj, V. (1930). *Proces za Pravosavni Cerkvi*, č. 1, Varšava. Wydawnictwo Drukarni Synodalnej w Warszawie.
- Krasowski, K. (1988). *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa: Wydawnictwo Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kupranec', O. F. (1974). *Pravoslavna cerkva v mižvoënnij Pol'si, 1918-1939*, „*Analecta OSBM*”, vol. XXXI.
- Kuryłowicz, A. (2000). Prasa prawosławna w II Rzeczypospolitej, [w:] *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, red. P. Chomik, Białystok: Wydawnictwo Katedry Historii Europy Środkowo-Wschodniej UwB.
- Kuryłowicz, A. (2004) Prawosławne oficyny wydawnicze w II Rzeczypospolitej, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok: Wydawnictwo Instytutu Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Langrod, S. J. (1931). *O autokefalii prawosławnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki administracji wyznaniowej*, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”.
- Lenczewski, M. (1992). *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1925-1939*, Warszawa: Wydawnictwo Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej.
- Łomacz, B. (1980), Praca duszpasterska duchowieństwa neounickiego, „*Novum*”, nr 5. Warszawa: Wydawnictwo „Novum”.
- Łotocki, A. (1932). *Autokefalia. Zasady Autokefalii*, Warszawa: Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu.
- Malesza, A. (1993). Szkolnictwo, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce. Dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk i A. Mironowicz, Warszawa: Wydawnictwo Głównego Urzędu Statystycznego.
- Martos, A. (1966). *Belarus' v istoričeskoj, gosudarstvennoj i cerkovnoj žizni*, Buènos-Ajres: Wydawnictwo prywatne Arcybiskupa Martosa.
- Mironowicz, A. (2012). Białoruskie wydawnictwa cerkiewne w II Rzeczypospolitej, [w:] *Między Rzymem a Nowosybirskiem. Księga Jubileuszowa dedykowana Ks. Marianowi Radwanowi SCJ*, red. I. Wodzianowska i H. Łaskiewicz, Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL.
- Mironowicz, A. (2003). *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok: Wydawnictwo Bractwa św. Cyryla i Metodego w Białymstoku.
- Mironowicz, A. (2003). *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Mironowicz, A. (2005). *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Mironowicz, A. (2006). *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok: Wydawnictwo Białoruskiego Towarzystwa Historycznego.
- Mironowicz, A. (1999). Monastery prawosławne na terenie diecezji chełmsko-bełskiej, [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej. X-XX wieku*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin: Wydawnictwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie.

- Mironowicz, A. (2006) Neunia w II Rzeczypospolitej, [w:] *Kościół Greckokatolicki na Warmii i Mazurach*, red. M. Melnyk, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
- Mironowicz, A. (2010). Prasa prawosławna w II Rzeczypospolitej, [w:] *Literatura. Pamięć. Kultura. Prace ofiarowane Profesor Elżbiecie Feliksiak*, red. E. Sidoruk i M. M. Leś, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Mironowicz A. (2004). Problematyka narodowościowa w Kościele prawosławnym w II Rzeczypospolitej, [w:] *W kręgu sacrum i pogranicza*, red. E. Matuszczyk i M. Krzywosz, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Mironowicz, A. (2006). Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej, *Elpis*, z 13-14 (26-27).
- Mironowicz, A. (2004). Rewindykacja prawosławnych obiektów sakralnych w II Rzeczypospolitej, „*Białoruskie Zeszyty Historyczne*”, nr 21.
- Mironowicz, A. (2002). Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok: Wydawnictwo Instytutu Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Mironowicz, A. (2014). The Destruction and Transfer of Orthodox Church Property in Poland, 1919-1939, „*Polish Political Science Yearbook*”, vol. XLIII.
- Mironowicz, A. (1998). *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok: Wydawnictwo Białoruskiego Towarzystwa Historycznego.
- Mironowicz, A. (2001). Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok: Wydawnictwo Instytutu Socjologii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Mironovič, A. (2013). Neuniâ v Pol'she v mežvoennoj period, „*Vestnik Ekaterinburgskoj duhovnoj seminarii*”, 2 (6).
- Mironovič, A. (2016). Revindikaciâ pravoslavnyh cerkvej v II Reči Pospolitoj, „*Pravoslavie v Baltii*”, nr 4 (13).
- Mironovič, A. (2008). Svetskie pravoslavnye organizacii v poslevoennoj Pol'she, „*Seminarium Hortus Humanitatis*”, vol. XV, Riga: Wydawnictwo Russkij mir i Latvija.
- Mirónoitz, A. (2013). *H katastrofí kai metab íbash ths idiokthsis ths Orthodoxoy Ekkhlsias ths polwnias 1919-1939*, Białystok: Wydawnictwo Katedry Historii Europy Środkowo-Wschodniej UwB.
- Mysiek, W. (1987). *Przedmurze. Szkice z dziejów Kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej*, Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze Czas „Samopomoc Chłopska”.
- Nikolaev, K. (1927). *Pravovoe položenie Svâtoj Avtokefal'noj Cerkvi v Pol'she*, Varšava: Wydawnictwo Drukarni Synodalnej w Warszawie.
- Nikolaev, K. (1931). *Pravovoe položenie Svâtoj Avtokefal'noj Pravoslavnoj Cerkvi v Pol'she*, (wyd. II uzupełnione), Varšava: Wydawnictwo Drukarni Synodalnej w Warszawie.
- Nikolskij, N. M. (1983). *Istoriâ Russkoj Cerkvi*, Moskwa: Wydawnictwo Izdatel'stvo političeskoj literatury.
- Odziemkowski, J. (1998). *Śłużba duszpasterska Wojska Polskiego 1914-1945*, Warszawa: Wydawnictwo Dom Wydawniczy Bellona.
- Odziemkowski, J. Frątczak S. (1996). *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, Warszawa: Wydawnictwo Bellona.
- Ogiênko, Ī. (1942). *Ukraińs'ka cerkva: narisi z istorii Ukraïns'koï Pravoslavnoï Cerkvi*, t. I-II, Praga: Wydawnictwo Ūriâ Tišenka.
- Papierzyńska-Turek, M. (1989). *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa: Wydawnictwo Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Papierzyńska-Turek, M. (1980). Problem autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918-1939, „*Euhemer – Przegląd Religioznawczy*”, nr 1-3.
- Pravoslavnye russkie obiteli*. (1913). Sankt-Peterburg: Wydawnictwo Knigoizdatel'stvo P.P. Sojkina.
- Pawluczuk, U. (2013). *Ławra Poczajowska. Pod opieką Matki Bożej i św. Hioba*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

- Pawluczuk, U. (2001). *Monastery wołyńskie w okresie międzywojennym*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok: Wydawnictwo Instytutu Socjologii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Pawluczuk, U. (2002). *Seminaria duchowne w Krzemieńcu i w Wilnie*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok: Wydawnictwo Instytutu Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Pawluczuk, U. (2007). *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Pelica, G. J. (2007). *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918-1939)*, Lublin: Wydawnictwo Fund. Dialog Narodów.
- Romanuk, M. M. (1998). *Periodika Zahidnoi Ukraïni 20–30-h rr. XX st.: materiali do bibliografii u 5 t. (1998–2003)*, t. I, L'viv: Wydawnictwo AN URSSR Lviv.
- Rzemieniuk, F. (1999). *Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego. Neounia*, Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL.
- Smolič, I. K. (1999). *Russkoe Monašestvo: Vozniknovenie. Razvitie. Sušnost' (988-1917)*, Moskva: Wydawnictwo Pravoslavnaâ Ęnciklopediâ.
- Svitič, A. (1959). *Pravoslavnaâ Cerkov' v Pol'se i ee avtokefaliâ*, Buenos-Ajres. Wydawnictwo Naša Strana.
- Svitič, A. (1997). *Pravoslavnaâ Cerkov' na Ukraine i v Pol'se v XX stoletii: 1917-1950 gg.*, Moskva: Wydawnictwo Obšestvo lûbitelej cerkovnoj istorii.
- Sawicki, D. (2018). Wyższe szkolnictwo teologiczne Cerkwi prawosławnej w odrodzonej Rzeczypospolitej, „*Cerkiewy Wiestnik*”, nr 2.
- Świątkowski, H. (1939). *Stan prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, Warszawa: Wydawnictwo Metropolii Prawosławnej w Warszawie.
- Teodorovič, T. (1930). *Počaevskaâ lavra*, Varšava: Wydawnictwo Drukarni Synodalnej w Warszawie.
- Traczuk, J. (1992). Prasa białoruska w II Rzeczypospolitej (1918-1939), „*Studia Polono-Slavica-Orientalia. Acta Litteraria*”, t. XIII.
- Urban, K. (1995-1996). Kościół prawosławny u schyłku II Rzeczypospolitej, „*Cerkiewy Wiestnik*”, nr. 12, 1995; nr. 8, 1996; nr. 9, 1996.
- Waszkiewicz, Z. (2000). *Duszpasterstwo w silach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej (1918-1939)*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Waszkiewicz, Z. (1998). Neounia – nieudany eksperyment?, [w:] *Czterechsetlecie zawarcia unii brzeskiej 1596-1996*, red. St. Alexandrowicz i T. Kempa, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- Winiarczyk-Kossakowska, M. (2004). *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku państwa do Kościołów chrześcijańskich*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Woliński, J. (1936). *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Wróblewski, W. (1996). Duszpasterstwo mniejszości religijnych w Wojsku Polskim w latach 1918-1939, [w:] *Białoruś, Czechosłowacja, Litwa, Polska, Ukraina. Mniejszości w świetle spisów statystycznych XIX-XX w.*, red. J. Skarbek, Lublin: Wydawnictwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie.
- Zyzykin, M., (1931). *Autokefalia i zasady jej zastosowania*, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”.
- Žilūk, S. Ę. (1996). *Rosijs'ka pravoslavna cerkva na Volini (1793-1917)*, Źitomir: Wydawnictwo: Źurfond.